

UOT 902:911; 94 “04/15”

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN İŞIQLANDIRMA VASİTƏLƏRİ

T.M.DOSTİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**dostiyev.tarikh@mail.ru*

Məqalədə arxeoloji materiallar əsasında orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələri nəzərdən keçirilir. Evlərin, ictimai və dini binaların işıqlandırılmasında saxsı və daş piydanlardan, saxsı və metal çıraqlardan, şüşə lampaları olan metal çənbərli çılçıraqlardan istifadə olunmuşdur. Şəhər əhalisinin məişətinin mühüm atributuna çevrilmiş saxsı çıraqlar xüsusilə geniş istifadə edilirdi. Piydanlar üçün yanacaq keyfiyyətində zeytun yağı və heyvan mənşəli piylər yararlı idi. Çıraqlarda yanacaq kimi neft tətbiq olunurdu. Şüşə lampaları olan metal çənbərli çılçıraqlar yalnız şüşə lampaların fraqmentləri ilə təmsil olunub.

Açar sözlər: Şəmkir, orta əsr, işıqlandırma vasitəsi, piydan, çıraq, çılçıraq.

Şəmkir şəhər yeri Şəmkir rayonunun Qədimqala kəndinin şimalında, Şəmkirçayın sahilində, 40°50'70,10''- N, 46°07'24,10''- E koordinatlarda, dəniz səviyyəsindən 316, 3 m hündürlükdə yerləşir. Şəmkir orta əsrlərdə Azərbaycanın Böyük İpək yolu üzərində yerləşən orta dərəcəli şəhərlərindən, Arran memarlıq məktəbinin mühüm mərkəzlərindən biri idi. Ərəb istilasından dövründə, yəni VII əsrin ortalarında Şəmkir artıq qədim şəhər kimi məşhur idi. IX əsrin ikinci yarısı – X əsrdə bu şəhər yüksəliş keçirərək mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmiş, XI-XII əsrlərdə çiçəklənmə çağını yaşamışdır.

Şəmkir şəhər yerində 2006-2018-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış tapıntılar müxtəlif təyinatlı alət və silahlardan, inşaat materiallarından, saxsı, fayans, metal və şüşə qab-qacaqdan, pəncərə şüşəsi nümunələrindən, bəzək əşyalarından və sikkələrdən ibarətdir. Həmin tapıntılar şəhər sakinlərinin istehsal mədəniyyəti, hər b sənəti, məişəti, ticarət əlaqələri, estetik idealları və zövqlərinə dair qiymətli mənbələrdir. Tapıntılar arasında şəhər sakinlərinin məişəti ilə bağlı işıqlandırma vasitələri kifayət qədər çoxdur.

Evlərin, ictimai və dini binaların süni işıqlandırılmasında saxsı, metal və daş piydan, çıraq və qəndillərdən, şamdanlardan istifadə etmişdilər. Saxsı çıraqlar xüsusilə geniş yayılmışdı. Onlar şəhər sakinlərinin bütün sosial təbəqələrinin məişətində gündəlik işlədilər, şəhər məişətinin vacib atributlarından biri idi. İslam dinində çıraq, işıq, nur, həqiqət, tanrı anlayışları bir-biri ilə vəhdətdə olmaqla “ən-Nur” və “Əl-Əhzab” surələrində öz əksini tapmışdır:

“Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru, içində çıraq olan bir taxçaya bənzər; taxçadakı o çıraq bir qəndilin içindədir, o qəndil isə sanki parlaq bir ulduzdur... Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur...” (Qurani-Kərim, 24, Ən-Nur surəsi, 35).

“Əl-Əhzab” surəsində isə bildirilir:

“Ya Peyğəmbər! Həqiqətən, Biz səni bir şahid, bir müjdəçi və bir qorxudan kimi göndərdik!

Biz səni Allahın izni ilə Ona tərəf çağıran və nurlu çıraq olaraq göndərdik!” (Quran, 33, Əl-Əhzab surəsi, 45-46).

Erkən İslam dövründə (VIII-X əsrlərdə) Şəmkir şəhərinin sakinlərinin məişətində saxsı və daş piydanlardan, saxsı çiraqlardan geniş istifadə edilmişdir. Saxsı piydanlar arasında şirli nüsxələr çoxluq təşkil edir. Piydanların dar, yastı oturacağı, bikonik gövdəsi, divarına yapışdırılmış üçbucaqşəkilli, bir qədər yuxarı qaldırılmış tutacağı vardır. Tutacağıın əks istiqamətində divarları bükülərək piltə üçün novça halına salınmışdır. Aşkarlanan nümunələrin əksəriyyəti yaşıl, bəziləri sarı şirlə şirlənmişdir (I tablo, şəkil 1-2, 4-5, II tablo, şəkil 1). Yaşıl şirli piydanlardan ikisi quruluşunun özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Nisbətən yaxşı qalmış nüsxənin yastı, dairəvi oturacağı, içəriyə meyli alçaq divarları vardır. Qırılmış tutacağıın əks istiqamətində divarları sıxılaraq nov şəklinə salınmışdır. Piydanın fərqləndirici əlaməti icərisində üstü kəsilmiş konusşəkilli xüsusi konstruktiv elementin yerləşməsindədir. Piltənin yerləşdirildiyi nov tərəfdən konusşəkilli tutarın aşağısında kiçik dairəvi dəşik vardır. Piydan yaşıl şirlə şirlənib. (I tablo, şəkil 6). Görünür, bu tip piydanlarda yanacaq kimi zeytun yağı işlənmişdir. Piydanların novçasında his qalığı vardır.

Daş piydanlar üç nüsxə ilə təmsil olunub. Onlar yerli, ağ daşdan – “Zəyəmdaşı”ndan yonulub. Onlardan ikisi qayıqvari formada olub tutacaqları çıxıntı şəklində, tutacağıın əks istiqamətində piltə üçün novçası vardır. Birinin divarları saya, naxışsızdır. Digərinin divarı bayır tərəfdən kəsmə həndəsi naxışla bəzədilib. Üçüncü nüsxə nisbətən böyük olub düzbucaq biçimli gövdəsi, dairəvi qulpunun əks istiqamətində piltə üçün iki novçası vardır. Onun divarları bayır tərəfdən stilizə olunmuş nəbati naxışla, görünür, “həyat ağacı” ilə bəzədilib. Naxış cizma üsulu və qırmızı mürəkkəblə icra olunub (II tablo, şəkil 3). Piydanlarda yanacaq kimi xammal olaraq zeytun yağı və heyvan piylərindən istifadə edilirdi. Piydana yağ və ya əridilmiş piy tökülərək novçada yerləşdirilən piltənin aşağı ucu yanacağıın içərisinə salınır və kapilyar effektə əsasən yağ və ya piy tədricən yuxarı qalxır, piltənin yuxarı ucu alışdırıldıqda o yanaraq işıq saçmağa başlayır.

Saxsı piydan-çiraqlar da əsasən VIII-X əsrlər üçün səciyyəvidir. Onların diskşəkilli oturacağı, bikonik gövdəsi, gen boğazı, boğaz və gövdəsinə yapışdırılmış dairəvi, cəftə gözüne bənzər qulpu, qulpun əks istiqamətində boruşəkilli, qısa, ucunda piltə üçün oyuc olan lüləyi vardır (I tablo, şəkil 7-9; II tablo, şəkil 2). Onların arasında qoşa lüləklili nümunələr də rast gəlinir (I tablo, şəkil 3). Piydan-çiraqlar, görünür, piydanlardan çiraqlara keçid formasını əks etdirir.

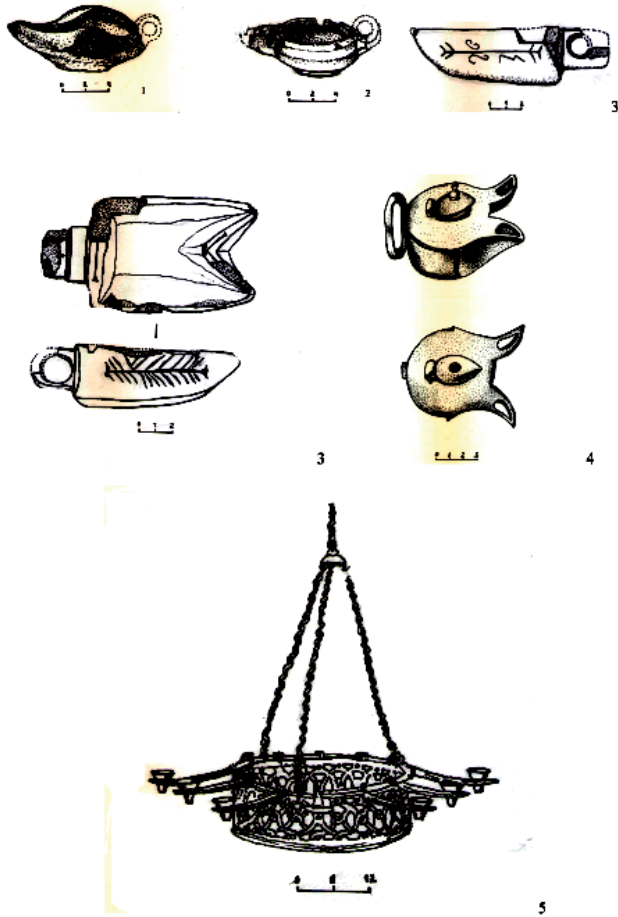
Piydan-çıraqlarda yanacaq kimi zeytun yağından istifadə olunduğunu ehtimal etmək olar. Qurani-Kərimdə “Ən-Nur” surəsində zeytun ağacının müqəddəs ağac olması, zeytun yağının parlaq işıq saçdığına işarə edilir (Qurani-Kərim, 24, Ən-Nur surəsi, 35).

I Tablo. 1-2, 4- 6 –şirli saxsı piydanlar. 3,7- 11- şirli saxsı piydan-çıraq

Şəmkir sakinlərinin məişətində başlıca işıqlandırma vasitəsi saxsı çıraqlar idi [2]. Onların yastı və ya disk şəkilli oturacağı, dəyirmi, çəlləkvari, yuvarlaq və ya bikonik gövdəsi, gen və ya dar boğazı, dairəvi, cəftə gözüne

bənzər qulpu, qulpun əksində boruşəkilli lüləyi vardır (III-IV tablolar). Çıraqlar şirsiz və şirli olmaqla iki şöbəyə ayrılır. Şirsiz saxsı çıraqlar azlıq təşkil edir. Onlar formalarına görə tiplərə ayrılır (III tablo). Şirli çıraqların əksəriyyətinin içərisi şirlənmişdir. Bəzi çıraqların divarlarına bayırdan da qismən şir çəkilmiş, bir neşə nüsxənin isə boğaz və qulpuna şir ləkələri vurulmuşdur. Şirli çıraqların hamısının tutumu kiçikdir və onlar əsasən nəfis hazırlanıb (IV tablo). IX-X əsrlərin şirli çıraqlarının yastı oturacağı, yuvarlaq gövdəsi, alçaq, gen boğazı, qulpun əks istiqamətində boru şəkilli lüləyi vardır (IV tablo, şəkil 1,3). Bəzi nüsxələr iki lüləklidir (IV tablo, şəkil 5). Monumental binanın 7 sayılı otağından tapılmış yaşıl şirli çıraqlardan biri mil şəklində altlığının olması ilə digərlərindən fərqlənir (IV tablo, şəkil 2). Altlığın aşağı sonluğu qırıldığından onun formasını tam müəyyənləşdirmək olmur. Qeyd edək ki, erkən islam dövründə altlığa malik şirli çıraqlar Azərbaycan şəhərlərində az da olsa istehsal edilirdi. Misal olaraq, Qəbələdən tapılmış, piramida formasında altlığı olan iki lüləyi olan şirli çırağı göstərmək olar [3, 255].

II Tablo. 1- saxsı piydan; 2- piydan-çıraq; 3- daş piydan; 4- metal çıraqlar; 5- ikilüləli şirli saxsı çıraqlar; 6-7 - şirli saxsı çıraqlar

Klassik islam dövründə (XI-XIII əsrin əvvəllərində) piydanların yeni, daha mükəmməl tipi meydana çıxsada işıqlandırma vasitəsi olaraq onlardan istifadə məhdud xarakter alır. İki yaruslu olması ilə fərqlənən bu tip piydanlar oturacaq rolunu oynayan alt nəlbəkivari hissədən, piyalə formalı, piltə qoyulması üçün novçası olan üst kasacıqdan və bu hissələri birləşdirən oxdan, en kəsiyi oval və ya yastı çubuqvari qulpdan ibarətdir. Alt hissənin diametri üst, piyaləşəkili kasacığın diametrindən iki dəfə çox olması piydanın dayanaqlığını və mühafizə imkanlarını artırır [4, 96].

XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid saxsı çıraqlar IX-X əsrlərin saxsı çıraqlarından formalarının mükəmməlliyi, proporsiyalarının ahəngdarlığı ilə fərqlənilər. Onların əksəriyyəti kiçik tutumlu, nazik divarlıdır, boğazları dar və hündürdür. Şirli nüsxələr tam üstünlük təşkil edir və onlar əsasən aşağıdakı tiplərlə təmsil olunub.

I tip şirli çıraqların yastı oturacağı, dəyirmi gövdəsi, maili çiyini, yuxarıya doğru tədricən daralan boğazı, boğazına və gövdənin üstünə yapışdırılmış qulpu, boruşəkili, iti ucla tamamlanan lüləyi vardır (IV tablo, şəkil 9-10).

II tip şirli çıraqların əsasən yastı, gen oturacağı, dəyirmi gövdəsi, enli çiyini, dar, hündür boğazı, boğaz və çiyinə yapışdırılmış qulpu, boruşəkili, uca doğru daralan uzun lüləyi vardır. Bu çıraqlar əsasən yaşıl və firuzəyi – yaşıl şirle şirlənib (IV tablo, şəkil 8, 11-13).

III tip şirli çıraqlar qoşa lüləyi və qoşa qulpunun olması ilə fərqlənir (IV tablo, şəkil 7).

Tunc çıraqların Nərinqaladan, XII əsrə aid inşaat qatından aşkarlanıb. Forma etibarı ilə o Şirvan şəhərlərinin həmdövr metal çıraqlarından fərqlənir. Yarım-kurəvi gövdəsi, qulpun əks istiqamətində novcalı iki lüləyi, lentşəkili qulpu, üstündə badamvari qapağı vardır (II tablo, şəkil 4). Novcalardan birinin ucunda piltə qalığı da salamat qalmışdı. Şirvanın metal çıraqları daha mükəmməl formaya, yüksək bədii tərtibata malikdirlər. Onların çıxıntı şəklində üç və ya dörd ayağı, boruşəkili lüləyi, hündür, dar bağazı vardır [5, 120, tablo 43, 1-3, 6; 6, c.276, илл.VI-VIII].

Orta əsrlərdə işıqlandırma vasitələrində, xüsusilə çıraqlarda yanacaq keyfiyyətində neft başlıca xammal idi. XIV əsr fransız rahib-missioneri Jurden Katalini de Severak qeyd edir ki, Bakıda quyular qazıb onlardan neft adlandırılan yağ çıxarıb götürürlər və həmin yağ həm duru yanacaqdır, həm müalicəvidir, həm də yaxşı yanır [7, 93-94; 8, 96]. Ərəb müəllifləri neftin Bakıdan ixrac olunduğunu bildirirlər. X əsr ərəb müəllifi əl-Məsudi yazır ki, Bakı “...neftverən yerdir...Oradan ağ neft daşıyırlar” [9, 260; 10, 116]. Əbu Dulaf bildirir ki, Bakıda “neft mədəni gördüm. Onun gündəlik icarə haqqı (qəbələsi) 1000 dirhəmdir. Bunun yanında başqa bir mənbə də vardı, ağ neft zambaq yağı kimi axırdı, nə gecə dayanırdı, nə gündüz ...” [9, 265].

Arxeoloji dəlillər də yazılı mənbə məlumatlarını təsdiqləyərək çıraqlarda yanacaq kimi neftdən istifadə olunduğunu göstərir. Məsəl üçün, orta əsr Muncuqlutəpə yaşayış yerindən tapılmış çıraqlardan birinin içərisində neft qalığı

aşkarlanıb [11, 58].

1

2

3

4

5

6

7

8

III Tablo, 1-2 – piydan-çıraqlar; 3-8- şirsiz saxsı çıraqlar

IV Tablo. Şirli çıraqlar

Arxeoloji dəlillər şəhərin ictimai-dini binaların işıqlandırılmasında həm də çılçıraqlardan istifadə edildiyini düşünməyə əsas verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış şüşə məmulatı kolleksiyasında lampa şüşələrinin fraqmentləri də vardır. Onlar XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid inşaat qatında rast gəlinir və əsasən lampanın aşağı hissəsini əks etdirirlər. Bu tip lampaların bütöv nüsxələri orta əsr müsəlman şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından məlumdur və onlar çevrilmiş konusşəkilli olub dar oturacaqları, yuxarıya doğru genişlənən divarları vardır. Belə lampalar mis və ya tunc çənbərdəki yuvalara-açıdımlara geydirilirdi. Metal çılçıraqlar zəncirlə tavandan asılırdı (II tablo, şəkil 5). Şüşə lampaları olan metal əsaslı çılçıraqlar Yaxın Şərqdə meydana çıxmış, sonradan müsəlman Şərfinin digər bölgələrinə yayılmışdı [12, 50-53; 13, 23].

İşıqlandırma vasitələrinin tip və formalarını təhlil edərək belə qənaətə gəlirik ki, Şəmkir şəhərində evlərin işıqlandırılmasında əsasən piydan, piydan-çıraq və çıraqlardan, daha gur işıqlanmanı tələb edən ictimai-dini binaların işıqlandırılmasında isə piydan və çıraqlardan başqa həm də çılçıraqlardan istifadə edilmişdir. Şirli saxsı çıraqlar kütləvi istifadə olunmaqla şəhər sakinlərinin məişətini səciyyələndirən mühüm atributlardan birinə çevrilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azər nəşr, 1991.
2. Hüseyinli N.Orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələrinə dair // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 2009, №1, c.131-136.
3. Eminli C.T., İskəndərov E.Ə. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatlar: 2013-2014-cü illərdə Səlbir yaşayış yeri və Soltan Nuxa antik dövr nekropolun da aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014-cü illər. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, c. 250-256.
4. Исмизаде О.Ш. О раскопках в Кабале на территории южной части городища Кабала в 1960 г. / Материальная культура Азербайджана. Т. V. Баку: АН Азерб.ССР, 1964, с. 68-130.
5. Azərbaycan arxeologiyası: Altı cilddə. VI c. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
6. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т. III, Топевтика. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, 2012, 297 с.
7. Jourdain Catalani de Severac. Les Merveilles de l'Asie (Mirabilia Descripta). Ed. H.Cordier. Paris, 1925.
8. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2006, 330 с.
9. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.
10. Каспийское море в арабских источниках (перевод с арабского и примечания З.М.Буниятова и Н.М.Велихановой) // Известия АН Азерб.ССР, сер. Истории, философии и права, 1988, №3, с. 113-126.
11. Əliyev Ə.Ə. Muncuqlutəpədə arxeoloji tədqiqatlar haqqında (1985-1988) // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. I Respublika elmi-praktik konfransı. Proqram və tezislər. Şəmkir, 2007.
12. Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии (по материалам Болгарского городища). Казан: Казанский государственный университет, 2005, 280 с.
13. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т. II, Стекло. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, 2011, 188 с.

СРЕДСТВО ОСВЕЩЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАМКИР

Т.М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе археологических материалов рассматриваются средства освещения средневекового города Шамкир. Для освещения домов, общественных и культовых зданий в основном использовали керамические и каменные плошки, керамические и металлические светильники, люстры со стеклянными лампами на металлических обручах. Особенно широко употреблялись керамические светильники – чираги, ставшие важным атрибутом быта городского населения. Горючим для плошек служили оливковое масло или жир животного происхождения. В качестве горючего в светильниках-чирагах применялась нефть. Люстры со стеклянными лампами на металлических обручах представлены лишь фрагментами стеклянных ламп.

Ключевые слова: Шамкир, средство освещения, плошки, светильники-чираги, люстры.

ILLUMINATION EQUIPMENTS OF MEDIEVAL SHAMKIR

T.M.DOSTIYEV

SUMMARY

The article based on archaeological materials discusses the means of illumination of medieval city of Shamkir. Ceramic and stone lamps, ceramic and metal lamps-chiragi, chandeliers with glass lamps on metal hoops were used to illuminate houses, public and religious buildings. Especially widely used ceramic lamps - chiragi, which have become an important attribute of the life of the urban population. The fuel for the dishes was olive oil or animal fat. Oil was used as fuel in the lamps-chirags. Chandeliers with glass lamps on metal hoops are represented only by fragments of glass lamps.

Keywords: Shamkir, illumination equipments, oil lamp, lamp-chirag, chandeliers.